DEN VESTTYSKE NØDRETSLOVGIVNING

K. FRANCIS MADSEN

Beretninger om krigs- og krisetilstand, undtagelsestilstand og belejringstilstand taler gennem hele verdenshistorien deres tydelige sprog om særret og nødret i faretruende situationer. Lige så vel som hver enkelt borger under fredelige tilstande kan udøve nødret for at redde menneskeliv ved at ofre, hvad andre ejer, uden derved at pådrage sig erstatningsansvar, således kan også en demokratisk regering, når samfundet er truet, ofre borgernes materielle goder og derudover suspendere de personlige frihedsrettigheder, hvis det er nødvendigt for at opnå det vigtigste af alt, at befolkningen, eller så stor en del af den som muligt, overlever.

Ofte vil der i farens stund blive handlet efter uskrevne love, som f. eks. i Danmark under den tyske besættelse 1940–45, mens der i andre lande, f. eks. i Tyskland, findes en tradition for nødretslovgivning, hvilket vil sige en lovgivning for en tænkt fremtidig nødsituation.

Et blik på de forskellige landes forfatninger viser, at der i dag både i Øst og Vest, i Europa som uden for Europa, findes nødretsbestemmelser, der i virkeligheden suspenderer enhver frihedsrettighed for borgerne, når befolkningen skønnes i overhængende fare.

Der er derfor intet bemærkelsesværdigt i, at også de to Tysklande har hver deres sæt nødretsbestemmelser. Alligevel har den vesttyske forbundsdags vedtagelse af en ny nødretslovgivning den 30. maj 1968 vakt opmærksomhed og skabt uro både i og uden for Vesttyskland. Det er derfor naturligt, at vi i Danmark, som nabostat til Vesttyskland, interesserer os lidt for den vesttyske nødretslovgivning og dens mulige konsekvenser i og uden for den vesttyske forbundsrepublik.

Vurderingen må tage sit udgangspunkt i den europæiske politiske situation, hvori tysklandsproblemet indgår med den største tyngde. Det tyske problem er særligt kompliceret, fordi vi endnu ikke, 23 år efter afslutningen af 2. verdenskrig, har fået en egentlig tysk fredsordning. Det er derfor det tyske folk, der må føle den største usikkerhed som følge af Øst-Vest-spændingen, der i det hele taget gør tilværelsen for de europæiske folk utryg.

De fire besættelsesmagter, England, Frankrig, USA på det vesttyske område og USSR på det østtyske, vil sikkert hver for sig kunne finde folke-

retlig begrundelse for at være medbestemmende om en fredsordning, der omfatter både Øst- og Vesttyskland. Denne situation gøres yderligere kompliceret ved, at de to Tysklande er tilsluttet hver sit militærbloksystem, fra 1949 Nato-pagten i Vest og fra 1955 Warszawa-pagten i Øst.

Der består således en spænding i Europas hjerte, en spænding der kan nærme sig det eksplosive ved militære opmarcher i Øst- og Vesteuropa. Europas sikkerhed er til stadighed i fare, kun ved at erkende det, er der håb om, at det vil lykkes at reducere Øst-Vest-modsætningerne i Europa og derved mindske faren for væbnet konflikt.

Der er nok af foruroligende tegn, f. eks. at det græske militærdiktatur støttes med våbenhjælp fra USA, blot fordi Grækenland betragtes som en stabiliserende faktor inden for Nato, og at Sovjettropper på ny rykkede ind i Czekoslovakiet for at sikre sammenholdet i Warszawa-pagten. Kuppet i Grækenland hindrede dog ikke Sovjet i at være blandt de første lande, der anerkendte militærjuntaen, og USAs reaktioner på begivenhederne i Czekoslovakiet virkede ikke ophidsende. Det er blot to af mange iagttagelser i europæisk politik, der synes at vise, at hverken Sovjet eller USA er interesseret i at ændre magtbalancen i Europa, som den kommer til udtryk i de to modstående militærblokke.

Warszawa-pagten blev ikke styrket ved en besættelse mod det czekiske folks ønske, og hvad angår Grækenland, sætter befolkningens modvilje mod diktaturet og landets beliggenhed forholdsvis snævre grænser for, hvor meget militærdiktaturet øger krigsfaren. Men når det er muligt at etablere militærdiktatur i Grækenland, oven i købet ved et kup gennemført efter den hemmelige Nato-mobiliseringsplan, kan noget lignende da ikke ske i andre Nato-lande, f. eks. i Vesttyskland? Sådan tænker mange mennesker i Øst som i Vest, og netop dette spørgsmål giver den vesttyske nødretslovgivning sin særlige kolorit.

Da nødretslovgivningen fremtræder som en udbygning af grundloven, vil det være nødvendigt først at se på, hvordan demokratiet fungerer under normale forhold og dernæst at undersøge, hvad der ændres heri i tilfælde af nødretstilstand.

Den vesttyske borger er ifølge forfatningen sikret alle demokratiske frihedsrettigheder i vesteuropæisk forstand. Forbundsrepublikkens øverste myndighed er *forbundsdagen* (*Bundestag*), der er valgt for 4 år ad gangen og tæller 521 medlemmer, hvoraf 22 uden stemmeret er udpeget af det vestberlinske bystyre. Valgretsalderen er 21 år, valgbarhedsalderen 25 år. Det er blandt andet forbundsdagens opgave at vælge en *kansler* (*Bundeskanzler*), der sammensætter sin *regering* (*Bundesregierung*). Forbundsdagen kan fælde forbundskansleren og dermed i realiteten forbundsregeringen ved et konstruktivt mistillidsvotum, hvorved forstås, at der både forlanges et flertal mod den hidtidige forbundskansler og et flertal for en ny.

Forbundsrepublikken er geografisk opdelt i ti *enkeltstater* (*Länder*), hvortil kommer det vestberlinske område, der indtager en særstilling. Hver enkeltstat har eget *parlament* (*Landtag*), der ligesom forbundsdagen vælges ved lige og almindelig valgret. Antallet af parlamentsmedlemmer i hver af enkeltstaternes landdage varierer omkring 100. Landdagen vælger enkeltstatens ministerpræsident, der sammensætter *regeringen* (*Landesregierung*). Hver enkeltstats-regering udpeger af sin midte fra 3–5 medlemmer, alt efter enkeltstatens størrelse, til *forbundsrådet* (*Bundesrat*), der består af 41 medlemmer, hvortil kommer 4 uden stemmeret fra det vestberlinske område.

Forbundsrådets medlemmer stemmer efter instruks fra den enkeltstatsregering, de er medlem af, og derfor ikke nødvendigvis efter personlig overbevisning. Dette hænger sammen med, at forbundsrådets funktion er at varetage enkeltstaternes interesser i lovgivningsarbejdet, og ingen er nærmere til at udtale sig herom end enkeltstaternes regering. Forbundsrådets sammensætning kan ændres efter hvert landdagsvalg i en enkeltstat. Derved sikres automatisk og kontinuerlig fornyelse, hvilket forklarer, at der ikke findes bestemmelser om forbundsrådets opløsning og nyvalg. Forbundsrådet er således en særdeles stabiliserende faktor i det vesttyske samfundsliv.

Forbundsdagen og et tilsvarende antal repræsentanter valgt af enkeltstaternes landdage danner tilsammen *forbundsforsamlingen* (*Bundesversammlung*), hvis eneste opgave er at vælge *forbundspræsidenten* (*Bundespräsident*), der skal have valgret og være fyldt 40 år.

Forbundspræsidenten har alle de repræsentative opgaver, som svarer til kongens i et demokrati, og han skal på samme måde som kongen foretage de nødvendige embedshandlinger i forbindelse med regeringsskifte. Derudover kan den tyske forbundspræsident gribe ind i en regeringskrise, hvis det ikke lykkes forbundsdagen at vælge en kansler. Forbundspræsidenten kan i så fald udskrive valg til forbundsdagen. Hvis regeringskrisen desuagtet fortsætter, kan han i henhold til grundloven af 23. maj 1949 erklære en speciel nødretstilstand for en periode af op til 6 måneder. I den tid er forbundsdagen sat ud af spillet, dog bortset fra de lovforslag, den er parat til at godkende. Den specielle nødretstilstand bortfalder, så snart en kansler er valgt.

Forbundsdagen og forbundsrådet vælger hver halvdelen af medlemmerne til *forfatningsdomstolen* (*Bundesverfassungsgericht*), der skal sikre, at alle love er grundlovsmedholdige og tillige afgøre eventuelle fortolkningstvister mellem forbund og enkeltstater. Enhver borger kan indanke sin sag for forfatningsdomstolen, hvis han mener, at hans grundlovssikrede rettigheder er overtrådt. Hvis foreninger eller politiske partier arbejder på at omstyrte det bestående demokratiske samfund, kan sagen indbringes for

forfatningsdomstolen, der kan forbyde foreningers og politiske partiers virksomhed, dersom den skønner, at de udgør en fare for samfundsordenen. Med denne begrundelse har forfatningsdomstolen ikke blot forbudt nazistisk, men også kommunistisk politisk aktivitet i Forbundsrepublikken.

Den lovgivning, der angår forbundsdagen, kan deles op i 3 hovedgrupper, *grundlove* (*Grundgesetze*), der skal vedtages med 2/3 majoritet i både forbundsdag og forbundsråd, love om fælles vesttyske anliggender, herunder udenrigs- og forsvarspolitik, der alene angår forbundsdagen (einfache Gesetze) og love, som angår både forbundsdag og forbundsråd (Zustimmungsgesetze). Vedtagelse af almindelige love kræver simpelt flertal i de pågældende forsamlinger.

De ti enkeltstater er som hovedregel suveræne, hvad angår den lovgivning, der alene angår enkeltstatens område. Da langt de fleste love, der gives i Vesttyskland, angår både forbundsstaten og enkeltstaterne, vil det være naturligt kort at beskrive, hvilken lovgivningsprocedure der i så fald anvendes.

Forbundsregeringen pålægger centraladministrationen at udarbejde lovforslag efter de af den pågældende fagminister angivne retningslinier. Forslaget forelægges derefter forbundsrådet til udtalelse og eventuel ændring, inden det forelægges i forbundsdagen i Bonn. Det er en praktisk bestemmelse, idet forbundsrådet på et senere tidspunkt skal godkende det af forbundsdagen vedtagne lovforslag, inden den kan blive lov. Forbundsrådet har med andre ord *absolut vetoret*.

Hvis lovforslagets behandling i forbundsdagen medfører ændringer, der ikke kan godtages af forbundsrådet, kan der, hvis det er påkrævet, nedsættes et *mæglingsudvalg* (*Vermittlungsausschuss*) på 22 medlemmer, 11 fra forbundsdagen og 11 fra forbundsrådet. Når enighed er tilvejebragt, er der håb om, at både forbundsdag og forbundsråd vil godkende lovforslaget. Sker det, *skal* forbundspræsidenten forsyne det med sin underskrift, hvorefter loven skal offentliggøres i *lovtidende* (*Bundesgesetzblatt*).

Den lovgivning, der efter grundloven alene vedrører forbundsdagen, f. eks. udenrigs- og forsvarspolitikken, følger en meget tilsvarende procedure, idet forbundsrådet også her skal have forslagene forelagt. Forskellen består i, at den før beskrevne absolutte vetoret her er erstattet af en *suspensiv vetoret* (*Einspruch*). Hvis forbundsrådet således gør indsigelse, betyder det, at forbundsdagen på ny må tage stilling til lovforslaget, men den behøver *ikke* at rette sig efter forbundsrådets mening. Dersom forbundsrådets protest mod lovforslaget er vedtaget med et flertal på mindst 2/3, forpligtes dog forbundsdagen til også at afvise protesten med mindst 2/3 flertal. Sker det ikke, medfører det, at forslaget falder, selv om det principielt alene angår forbundsdagen. Den her beskrevne lovgivningsprocedure kan virke tung. Under normale forhold er der sikkert langt flere fordele end

ulemper ved en så grundig behandling, men man kan ikke se bort fra, at det i en krigs- og kristetilstand kan blive vanskeligt at træffe hurtige beslutninger på lovens grund.

Dette synspunkt var også et af hovedargumenterne for nødretslovgivningen, som den 30. maj 1968 blev vedtaget af forbundsdagen med 384 stemmer mod 100, mens et medlem undlod at stemme. Spørgsmålet bliver nu, hvornår denne lovgivning kan bringes i anvendelse. Her skelner man mellem *ydre fare* og *indre fare*. Den ydre fare rubriceres igen i to grupper, et væbnet angreb på forbundsrepublikkens område, der altid vil medføre omgående proklamation af *forsvarstilstand* (*Verteidigungsfall*), og en umiddelbar trussel om et væbnet angreb, der kan føre til proklamation af *forhånds-forsvarstilstand* (*Spannungsfall*).

Ved indre fare kan nødretslovgivningen bringes i anvendelse i det omfang, situationen måtte kræve det til og med indførelse af forsvarstilstand, der er den højeste grad af nødret. Men hvornår består en trussel om væbnet angreb på forbundsrepublikken? Det har været ivrigt debatteret, uden at det har været muligt at definere det. Det er og bliver en skønssag for de ansvarlige politikere, der som regel vil være bedst informeret. Det synes at stå fast, at nødretslovgivningen kunne være anvendt under Berlin-krisen i 1948 og under Cuba-krisen i 1962 for blot at nævne to højdepunkter i Øst-Vest-spændingen, men heri er intet bevis for, at den ville være anvendt, hvis den havde eksisteret dengang.

Også mulighederne for at anvende nødretslovgivningen i tilfælde af indre fare i forbundsrepublikken har sat sindene i bevægelse hos mange vesttyskere, også her fordi vi står over for fortolkningsspørgsmål, hvad forstås ved en indre fare, og når man ved det, hvordan konstaterer man da, om en sådan fare består? Kan en sådan tænkt faresituation bruges som påskud til at indføre et totalitært styre? altså det modsatte af, hvad lovgivningen tilsigter?

Forhåbentlig ikke, men den efter vesttyske forhold betydelige uro i befolkningen, der blandt andet manifesterede sig i omfattende protestdemonstrationer mod hele nødretslov-komplekset, tyder på stor usikkerhed i det tyske folk, en usikkerhed, der stort set deles af de 100 forbundsdagsmedlemmer, hvoraf halvdelen socialdemokrater, der stemte imod.

Nødretstilstand kan iværksættes på forskellig måde, alt efter situationen, men hovedlinien i lovgivningen er, som følger: Hvis forbundsrepublikkens område udsættes for et militært angreb, eller regeringen skønner, at der er overhængende fare derfor, kan der straks erklæres forsvarstilstand, men så længe angrebet ikke er begyndt, vil man sikkert nøjes med forhånds-forsvarstilstand. Det er forbundsdagens og forbundsrådets opgave at erklære forsvarstilstand, og der kræves hertil 2/3 majoritet i begge forsamlinger. Denne vedtagelse forenkler straks hele lovgivningsproceduren, idet lovfor-

slag, der haster, men ikke andre, nu skal forelægges samtidig i forbundsdag og forbundsråd. Det tidligere beskrevne mæglingsudvalg på 22 medlemmer forsvinder samtidig ud af billedet, og det før nævnte suspensive veto ophæves, hvorefter forslag, der i princippet alene angår forbundsdagen, f. eks. forslag vedrørende udenrigs- og forsvarspolitik, nu også i praksis alene angår forbundsdagen, idet de ikke længere skal forelægges forbundsrådet til godkendelse. Derimod skal de forslag, der både angår forbundsrepublik og enkeltstater, fortsat godkendes af forbundsrådet ved almindeligt flertal.

Dersom forbundsdagen under forsvarstilstand er forhindret i at træde sammen eller ikke er beslutningsdygtig, overtager et *fællesudvalg* (*der Gemeinsame Ausschuss*) både forbundsdagens og forbundsrådets opgaver.

Fællesudvalget er en art *nødparlament,* der ud over de praktiske opgavers løsning også har til formål at overvintre det vesttyske demokrati i en tid, hvor forbundsrepublikkens demokratiske grundvold kan blive udsat for rystelser. Denne tankegang har været et andet hovedargument for gennemførelse af nødretslovgivningen.

Fællesudvalget består af 33 medlemmer, 22 valgt af forbundsdagen i forhold til partiernes repræsentation og 11 valgt af forbundsrådet. Den nyetablerede forsamlings karakter af parlament understreges også af, at de af forbundsrådet valgte 11 medlemmer skal stemme i parlamentet efter deres overbevisning, og ikke som under normale forhold i forbundsrådet efter instruks fra den enkeltstats-regering, hvoraf de hver for sig er medlem. Nødparlamentet kan vedtage alle arter af love, men kan *ikke* ændre grundloven og kan *ikke* afgive national suverænitet til mellemstatlige organer.

Love vedtaget af nødparlamentet ophører automatisk at have gyldighed 6 måneder efter afslutningen af forsvarstilstanden, hvis de ikke forinden er ophævet. Nødparlamentet kan vedtage et konstruktivt mistillidsvotum til forbundskansleren, men til forskel fra den normale procedure i forbundsdagen kræves i nødparlamentet 2/3 majoritet for at fælde kansleren og vælge en ny.

På en række områder overføres den politiske magt fra enkeltstat til forbundsstat, men der åbnes også mulighed for, at enkeltstaterne overtager forbundsstatens opgaver, dersom forbundsrepublikken skulle være forhindret i at udøve sin myndighed.

Såvel forbundsdagens medlemmer som medlemmerne af enkeltstaternes landdage får automatisk deres valgperiode forlænget, så længe forsvarstilstanden vedvarer, men ikke ud over 6 måneder efter ophævelse af nødretstilstanden. Det er forbundsdag og forbundsråd, der skal ophæve nødretstilstanden, og disse to forsamlinger kan, hvis de er enige, til enhver tid ophæve såvel forhånds-forsvarstilstand som forsvarstilstand ved simpelt flertal i hver forsamling for sig.

Forbundsdag og forbundsråd *skal* ophæve undtagelsestilstanden, når forudsætningerne for nødretstilstanden ikke længere findes. Det er tydeligt, at de vesttyske lovgivere har ønsket at holde de demokratiske funktioner i gang længst muligt. Det kan derfor virke opsigtsvækkende, at den vesttyske forbundsregering efter anmodning af Nato kan proklamere forhåndsforsvarstilstand uden formel godkendelse af forbundsdag eller forbundsråd, men også en sådan beslutning kan til enhver tid ophæves med almindeligt flertal i forbundsdag og forbundsråd.

Nødparlamentet kan aldrig træde i funktion, før forhånds-forsvarstilstanden er afløst af forsvarstilstand, men nødparlamentet har ret til allerede på det forberedende stadium at blive holdt underrettet om alt, hvad der har betydning for undtagelseslovgivningen.

Til imødegåelse af de mulige indre farer, der måtte true forbundsrepublikken, findes nødretsbestemmelser, der gør det muligt for forbundsregeringen at bistå hver af enkeltstaterne, der måtte anmode derom, med politi og grænseværn. Når faren er drevet over, kan forbundsrådet til enhver tid *alene* ophæve de ekstraordinære bestemmelser. Anderledes, hvis den indre fare breder sig til flere af enkeltstaterne eller dem alle. I så fald bliver sagen et forbundsanliggende, og forbundsregeringen kan nu, ud over at rokere med politi og grænseværn fra den ene enkeltstat til den anden, også indsætte regulære tropper mod befolkningen, dog kun til bekæmpelse af organiserede og militært bevæbnede oprørere. Også om dette punkt gik bølgerne højt i den offentlige debat forud for vedtagelsen af nødretslovgivningen. Ville f. eks. studenteruroligheder i Bonn i forsommeren 1968 være tilstrækkelig tilskyndelse til at erklære nødretstilstand? Uroligheder, der var velorganiserede, udartede ved enkelte lejligheder til kast med brosten og andet kasteskyts, er der i så fald tale om bevæbnede oprørere? Ingen kan sige det med bestemthed, for her er vi igen på et område, der helt er overladt til de ansvarlige politikeres skøn. Man må være forberedt på, at der i sådanne tilfælde kan ske indgreb i form af nødretstilstand. Men sådanne muligheder havde man allerede i Frankrig under arbejder- og studenteruroligheder sommeren 1968, idet den franske forfatnings artikel 16 om nødret kunne være anvendt. Det blev den blot ikke, og det er da muligt, at også en tysk regering i en lignende situation vil handle med sindsro og fornuft.

Det vesttyske ønske om en ændring af forholdet til de tre besættelsesmagter, England, Frankrig og USA var et tredje, og uden for Vesttyskland ofte overset, hovedargument for indførelse af nødretslovgivningen af 30. maj 1968. Indtil da havde hver af besættelsesmagterne, der nu alle er Vesttysklands Nato-allierede, en ret til at erklære undtagelsestilstand inden for deres område, når de anså deres soldaters sikkerhed for truet, og der eksisterede en aftale mellem Vesttyskland og de tre lande herom. Denne aftale

blev man enige om at annullere med vedtagelsen af nødretslovgivningen, idet England, Frankrig og USA nu mener deres tropper på vesttysk grund tilstrækkeligt sikret, som følge af den nye nødretslovgivning, der nu er indarbejdet i forbundsrepublikkens grundlov. For det tyske folk at se er der hermed strøget endnu en ubehagelig påmindelse om krig og efterkrigstid, og dermed er foretaget endnu et skridt henimod, hvad ethvert folk tilstræber, at være herre i sit eget hus.

Men hvordan er den vesttyske borgers stilling under en nødretstilstand? Der bliver ingen problemer med stemmeafgivningen, da enhver valghandling er udelukket, så længe de ekstraordinære forhold vedvarer. Men derudover må hver borger alt efter situationens alvor være indstillet på at opgive frit bopælsvalg og frit beskæftigelsesvalg, ligesom retten til arbejdsstandsning som hovedregel kan ventes suspenderet, og censur af post, telegraf og telefon m. m. kan bringes i anvendelse uden varsel, og uden at de pågældende får underretning derom.

Det er dog ikke blot de personlige frihedsrettigheder, der i vidt omfang kan suspenderes, hver enkelt borger kan pålægges ekstra forpligtelser over for samfundet, så længe de ekstraordinære forhold vedvarer. Der kan indføres en alt omfattende værnepligt, eller anden samfundstjeneste til erstatning for værnepligt, og lovgivningen er så rummelig, at også de hjemmegående husmødre kan mobiliseres til forskellige tjenestegrene, hvis der viser sig behov for det. På grundlag af nødretslovgivningen kan borgerne endvidere forpligtes til at deltage i uddannelsesforanstaltninger, og man kan blive stavnsbundet til sin arbejdsplads og meget mere, alt sammen karakteristisk for en nation, der stilles på krigsfod.

Alt dette bør dog ikke overskygge, at hovedformålene med nødretslovgivningen er i givet fald at kunne skærme befolkningen bedst muligt og samtidig at overvintre det vesttyske demokrati. Det kommer vel tydeligst til orde i nødretsbestemmelsen om modstandsret, hvori det siges, at enhver borger har ret til modstand mod en hvilken som helst, der søger at tilsidesætte det retsgrundlag, på hvilket forbundsrepublikken bygger, dersom det ikke er muligt på anden måde at afværge tilsidesættelsen af lov og orden.

En vurdering af de mulige konsekvenser af nødretslovgivningen i og uden for Vesttyskland støder på vanskeligheder, der allerede er berørt. Set udefra er den vesttyske nødsretslovgivning, der nu er gennemført, kun en brik i den mosaik, som hele den europæiske situation danner. Tager vi den vesttyske nødretslovgivning efter dens bogstav, vil den forblive et indre vesttysk anliggende og bør respekteres som sådan af omverdenen, herunder også af Østtyskland, der har mulighed for at erklære nødretstilstand på det østtyske område, hvis statsrådet, der består af 24 medlemmer, hvis funktioner nærmest svarer til den vesttyske forbundsregerings, finder det påkrævet.

Men ånd og bogstav er ikke altid det samme i politik, enhver lov kan bruges og misbruges både af myndigheder og borgere og i ethvert land. Derfor er der ikke grund til at møde den vesttyske nødrets-lovgivning med forhånds-mistillid. Alene fremtiden kan vise, om det vesttyske demokrati er stærkt nok til at bære denne lovgivning i demokratisk ånd, og det vil i realiteten sige stærkt nok til at modstå fristelserne til at benytte den bortset fra yderste nødsfald.

Først i det øjeblik, nødretslovgivningen benyttes til etablering af et autoritært tysk styre, f. eks. efter græsk mønster, er der fare på færde for Vesttysklands naboer, men så skifter også problemet karakter fra at være et indre vesttysk anliggende til at blive et alment europæisk sikkerhedsproblem, og i den europæiske koncert er der andre instrumenter end den tyske violin, hvilket blandt andet ses af sovjettroppernes genopdukken ved den tysk-czekiske grænse. For det tyske folk må frihed og genforening af Øst- og Vesttyskland være de højeste mål. De kan kun nås gennem en stadig forbedring af Øst-Vest-forholdene i og uden for Europa. Deri ligger de håndfaste realiteter, der taler for at afdramatisere den vesttyske nødretslovgivning, men kun en fælleseuropæisk politik kan sikre, at der aldrig bliver brug for den.

K. Francis Madsen